

■ красназавчо-етнографічні нариси

шені нам нашими Батьками, для майбутніх поколінь, аби усіх нас об'єднувала єдина традиція”.

З розмов із музейними працівниками Західного Помор'я Польщі ми довідались, що нині вони наполегливо шукають засоби популяризації своєї справи. Поступово, хоч і повільно, відбувається процес переходу на сучасні, електронні та інтерактивні форми діяльності. Мережа Інтернету не тільки полегшує (і, що важливо, робить дешевшим) розповсюдження інформації про нові надходження до музейних колекцій, але уможливорює також швидкий обмін інформацією

Музей у Клюках.

потенційних відвідувачів музеїв. Ідеї різні: від дозволу доторкатись до окремих експонатів (це особливо важливо для дітей), до вдосконалення архі-

тектурних форм музейних споруд та організації конкурсів, фестивалів і ярмарок у приміщеннях музеїв. Побажаємо ж їм успіхів у цій благородній справі.

між музейними структурами. На погляд музейних фахівців, Інтернет заохочує місцеве населення до відвідування музеїв і приманює сюди безліч туристів-іноземців[3]. Одночасно працівники музеїв ведуть дискусії з приводу того, як зацікавити

1. Gerald Labuda. Historia Kaszubów w dziejach Pomorza. — T. I. Czasy średniowieczne. — Gdańsk, 2006. — S. 535.
2. http://www.muzeumkluki.pl/historia_muzeum.html
3. Cezary Obracht-Prondzyński. Kaszubskich pamiątek skarbnice. O muzeach na Kaszubach — ich dziejach, twórcach i funkcjach społecznych. — Gdańsk, 2008. — S. 17.

Мангуп-Кале — перлина гірського Криму

Олександр Манаєв
Сергій Зозуля

Кримський півострів — один із найунікальніших районів нашої держави. Надихає і захоплює незаймана природа гірських ландшафтів, неповторне море, і, безперечно, багата культурна спадщина, що лишилася на теренах сучасного Криму від різних епох і культур. Саме своєрідність історико-культурного і природного ландшафту півострову є головною причиною підвищеного інтересу до нього як з боку вчених, так і численних туристів, поціновувачів природної краси та давніх старожитностей. Останнім — пам'яткам історії та культури — особлива увага; з них понад сто є об'єктами культурної спадщини України національного значення: античні городища Херсонес і Пантікапей, церква Іоанна Предтечі в Керчі, Судацька фортеця (у складі Національного заповідника "Софія Київська"), монастир Сурб-Хач поблизу м. Старий Крим, мечеть Джума-Джамі у Євпаторії, Ханський палац у Бахчисараї, Воронцовський палац в Алупці та інші.

Окремою групою середньовічних кримських пам'яток, що не мають аналогів в Україні, є т.зв. печерні міста, розташовані в межах Другої (Внутрішньої) гряди Кримських гір на території Бахчиса-

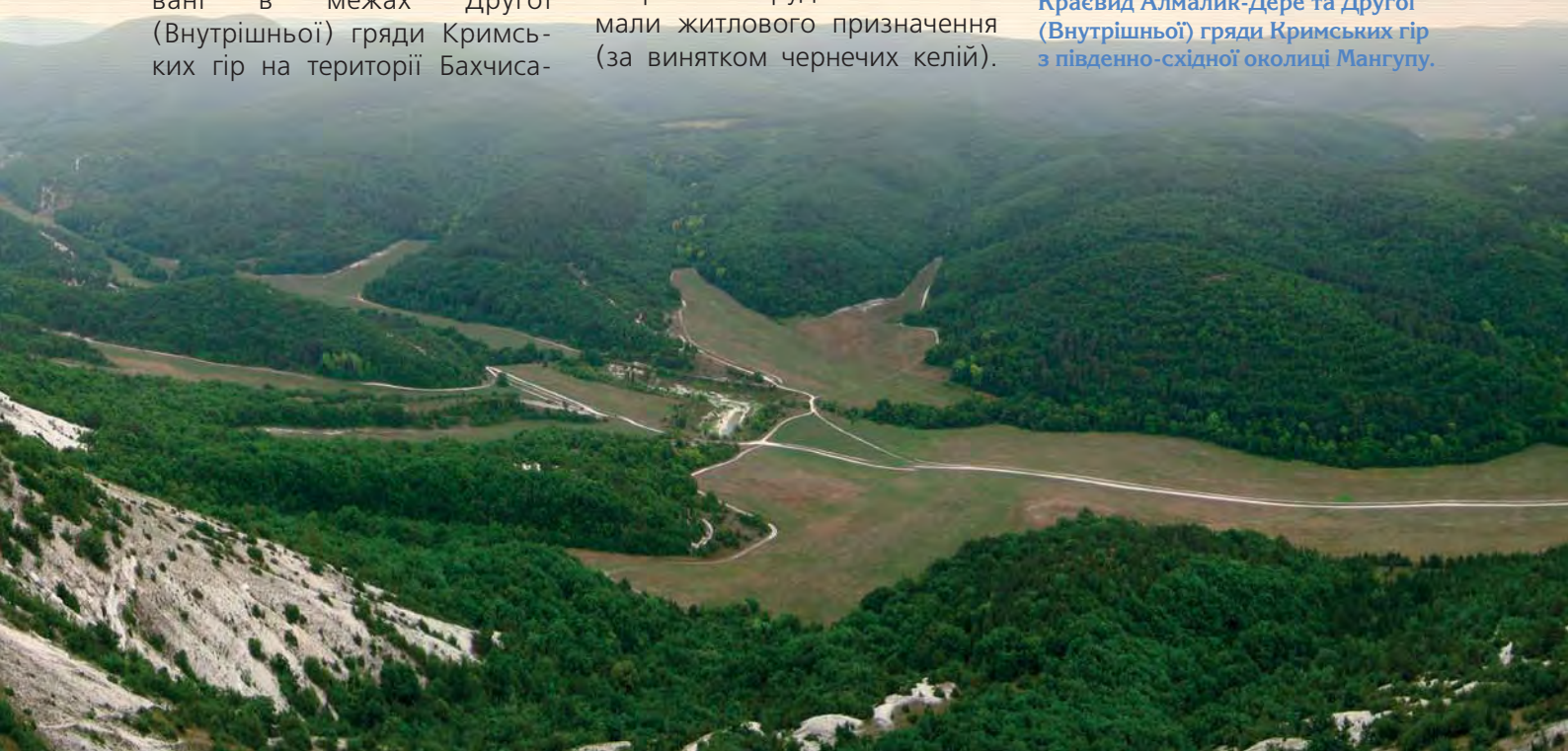
райського району. Під загальною назвою "печерні міста" розуміють різні за площею, функціональним призначенням і хронологією пам'ятки: городища Мангуп-Кале, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен, Тепе-Кермен, Киз-Кермен, монастирі Шулдан, Чильтер-Коба, Чильтер-Мармара, храм Донаторів. Зазначимо, що назва "печерне місто" є досить умовною, й пов'язана з наявністю на території цих пам'яток штучно вирубаних у вапняковій товщі приміщень. Здебільшого, такі приміщення використовувалися як господарські, культові й оборонні споруди і ніколи не мали житлового призначення (за винятком чернечих келій).

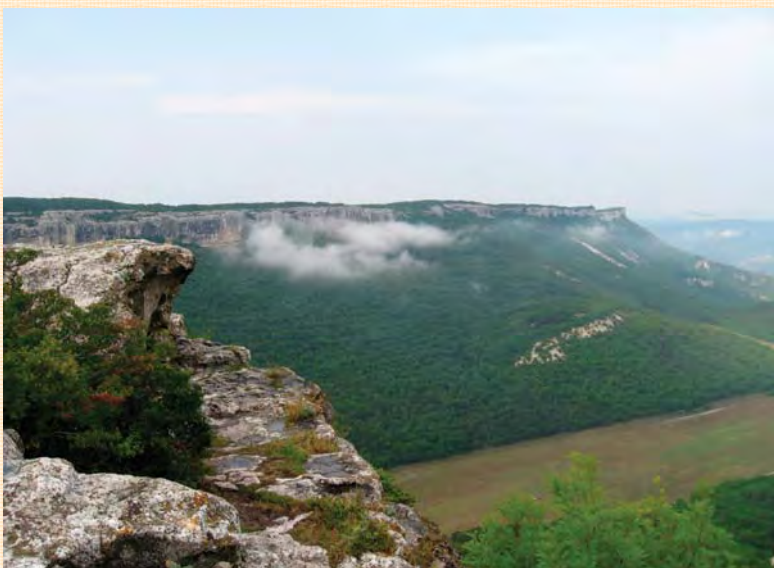
Саме цей тип пам'яток і спричинив появу терміну "печерне місто", хоча він абсолютно не визначає історичний сенс об'єкту [1]. Проте, термін міцно увійшов до науково-популярної та наукової літератури й впродовж кількох десятиків років нерозривно пов'язаний саме зі згаданими пам'ятками.

Найбільш помітним і вивченим з-поміж "печерних міст" на сьогодні є городище на плато Мангуп-Кале, розташоване за

Гаман-Дере. В ущелині — кримськотатарське село Ходжа-Сала, поза ним — штучне озеро.

Краєвид Алмалик-Дере та Другої (Внутрішньої) гряди Кримських гір з південно-східної околиці Мангупу.

Краєвид із мису Тешклі-Бурун на південний схід від Мангупу.

Залишки укріплень Головної оборонної лінії в західній частині мису Еллі-Бурун.

Залишки оборонної стіни східної частини мису Чуфут-Чеарган-Бурун.

50 км на північний захід від Сімферополя. Величні руїни храмів, стародавніх укріплень, численні печерні споруди в поєднанні із заповідною природою створюють неповторний образ Мангупу. Від штучного озера біля підніжжя гори відкривається приголомшлива панорама з горою Мангуп. Городище обіймає плато площею більше 90 га і розташоване приблизно на висоті 600 м над рівнем моря; над навколишніми

долинами підноситься на 300 м. Топографічно гора Мангуп є скельним останцем, з трьох сторін оточена обривами, а з північного боку – розділена трьома ущелинами, які утворюють чотири скельні миси. Суттєвою відмінністю Мангупу від інших "печерних міст" є наявність витоків джерел води у верхів'ях балок [2].

Починаючи від XVI ст., з'являються описи Мангупу мандрівниками. Особливо цікавими й важливими є спогади тих, хто застав місто ще заселеним. Найбільш інформативними серед інших є праці польського посла Мартіна Бронєвського, префекта Кафи Дортеллі д'Асколлі, турка Евлії Челебі. Після приєднання Криму до Російської імперії публікуються численні записки мандрівників, що відвідали Мангуп

Браун. Напередодні I Світової війни – у 1912-1914 рр. – розкопки на плато проводив директор Херсонського музею Р. Х. Лепер. Важливим етапом у вивченні Мангупу стала робота експедиції під керівництвом Є. В. Веймарна, М. О. Тіханової, О. Л. Якобсона, що була організована у 1938 р. Державною Академією історії матеріальної культури спільно із Севастопольським музейним об'єднанням. Основними об'єктами розкопок були базиліка та княжий палац. Загалом же, до середини 1960-х років дослідження

були епізодичними, часто з різних причин зупинялися. Планового й цілеспрямованого характеру археологічне дослідження Мангупу набуло 1967 р., коли експедицію очолив Є. В. Веймарн. Від цього часу розкопки городища стали щорічними, вони проводяться силами археологічної експедиції Сімферопольського державного університету (сучасного Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського) [4]. З 1975 р. Мангупську археологічну експедицію очолює відомий археолог Олександр Германович Герцен.

ла в середині VI ст. свій вплив у Криму, насамперед переймалася безпекою своїх володінь: на Мангупі, зосібна, зводяться кріпосні споруди – Головна лінія оборони. Елементи останньої перегороджували підйоми на плато вздовж балок, а також усі можливі шляхи сходження по периметру плато. Фортифікаційні споруди зводилися за візантійськими архітектурними канонами і були класичними формами оборонної архітектури, відомими на всій території Візантійської імперії, що, правда, з певними регіональними особливостями [7]. До цього ж періоду, ймовірно, відноситься будівництво тринавної базиліки – найбільшого середньовічного християнського храму на теренах Гірського Криму [8].

Поява перших поселень на Мангупі пов'язана з міграційними процесами в Європі за доби Великого переселення народів, коли до Криму проникають германомовні племена готів, а також іраномовні алани [5]. Матеріали археологічних досліджень свідчать, що поява першого поселення на плато датується кінцем III – початком IV ст.; і до середини VI ст. тут не було оборонних споруд [6]. У ранньовізантійський період на Мангупі розгортається масштабне будівництво. Візантійська імперія, що помітно активізува-

ла в середині VI ст. свій вплив у Криму, насамперед переймалася безпекою своїх володінь: на Мангупі, зосібна, зводяться кріпосні споруди – Головна лінія оборони. Елементи останньої перегороджували підйоми на плато вздовж балок, а також усі можливі шляхи сходження по периметру плато. Фортифікаційні споруди зводилися за візантійськими архітектурними канонами і були класичними формами оборонної архітектури, відомими на всій території Візантійської імперії, що, правда, з певними регіональними особливостями [7]. До цього ж періоду, ймовірно, відноситься будівництво тринавної базиліки – найбільшого середньовічного християнського храму на теренах Гірського Криму [8].

Наступний етап існування городища, з яким пов'язані певні пам'ятки на плато Мангуп, охоплює час із середини XIV до кінця XV ст. Поселення під назвою Феодоро стає

Залишки башти-донжону укріплень цитаделі на мисі Тешклі-Бурун.

Різьблений портал дверної проїми будівлі башти-донжону цитаделі на мисі Тешклі-Бурун.

Ворота у захисній стіні цитаделі на мисі Тешклі-Бурун.

столицею однойменного князівства, розквіт якого припадає на середину XV ст. – тоді під контролем Феодоро знаходилися землі Південно-західного Криму від передгір'я до перевалів Головної гряди Кримських гір. Цього часу Мангуп набуває

Залишки укріплень цитаделі на мисі Тешклі-Бурун.

Кріпосна стіна укріплень цитаделі та краєвид на захід від мису Тешклі-Бурун.

характерних рис середньовічного міського центру. Остаточно формується кріпосний ансамбль – відтепер він складається з трьох оборонних ліній. Елементи головної (візантійського часу) лінії оборони були відремонтовані й зберегли, у цілому, свій ранньосередньовічний вигляд. На плато було зведено Другу лінію оборони, яка була одночасно і захисним рубежем, і межею міської забудови. Третьою лінією оборони стала цитадель на мисі Тешклі-Бурун – саме її залишки нині є своєрідною “візитівкою” Мангупу.

Комплекс цитаделі – наземна оборонна споруда, що відсікала мис від основного масиву плато, а також житлові,

господарські та культові (наземні й підземні) споруди на території мису. Безпосередньо оборонною спорудою цитаделі були дві кріпосні стіни завдовжки 53 і 30 м. Між ними підносилися триповерхова башта-донжон, яка мала водночас оборонний і палацовий характер [9]. Зі зворотного боку будівлі цитаделі зберігся різьблений портал пройми дверей, котрий вів до парадного приміщення другого поверху. В оформленні порталу яскраво відбилися риси малоазійської традиції. Зпоміж інших пам'яток на території цитаделі, вельми цікавим є вирубаний у товщі скелі т.зв. “облоговий колодязь” завглибшки 24 м [10]. Подібні гідротехнічні споруди зустрічаються

й на території інших кримських “печерних міст” – у фортецях Ескі-Кермен і Чуфут-Кале.

До феодоритського періоду в історії Мангупу відносимо також княжий палац, збудований у 1425 р., про що свідчить напис на виявленій під час розкопок кам'яній плиті. Дослідження цього об'єкту починалися неодноразово (1912, 1938, 1968, 1974 рр.), але з різних причин припинялися. Сучасне дослідження цієї пам'ятки розпочалося з 2006 р. і триває донині; воно з-поміж згаданих є найбільш масштабним й уже позначилося важливими відкриттями, що допомагає висвітлити певні моменти з історії князівства Феодоро та його столиці.

Друга половина XIV – середини XV ст. позначена бурхливим храмовим будівництвом на території середньовічного міста Феодоро. Ієромонах Матвій, що відвідав наприкінці XIV ст. Мангуп, зазначає: “...храми видатні, мозаїками вимощені. І купольні, базилікоподібні, і круглі...” Головним храмом залишалася вже згадувана велика базиліка, яка була відремонтована, – саме під час її розкопок

і були виявлені фрагменти мозаїки та фрескового розпису. Збереглися скельні фундаменти храмів уздовж південного обриву; загалом, на плато зафіксовані залишки майже десятка храмових споруд. Деякі з них можна ототожити з церквами Св. Георгія та Св. Костянтина, про які згадують джерела XVI-XVII ст.

На території цитаделі збереглися залишки т.зв. октогонального храму – церква мала у плані восьмигранник, за внутрішнім же устроєм – рівноконечний хрест із напівкруглою східною гілкою. Будівництво цієї культової споруди припадає на першу половину XV ст. На сьогодні це єдина відома у Криму церква з таким плануванням. Щодо походження форми храму висловлюються різні точки зору. Одні дослідники вбачають у цьому генетичний зв'язок із вірменською культовою архітектурою, інші бачать аналогії з мавзолеями золотоординської та кримсько-татарської знаті.

Окрім наземних культових споруд, за часів існування князівства Феодоро на території плато з'являються печерні храми та монастирі. Найбільш відомими є храмовий комплекс на краю мису Тешклі-Бурун і "Південний монастир" – комплекс житлових і культових споруд, у вівтарній частині храму

якого збереглися фрескові розписи початку XV ст. [11]. Найбільш цікавими є штучні печерні споруди, про які вже йшлося на початку цього екскурсу. Дослідники розрізняють їх за хронологічним і функціональним призначенням. Загалом же, на території Мангупського городища зафіксовано понад 100 таких споруд [12].

У 1475 р. турки-османи після піврічної облоги захопили столицю Феодоро. Князівство було скорене, після чого поселення на плато поступово занепадає. Від кінця XV до кінця XVIII ст. Мангуп був адміністративним центром одного з кадиліків турецьких володінь у Криму [13]. Турки відремонтували зруйновані ділянки оборонних споруд,

Штучна печера Барабан-Коба з печерного монастиря на мисі Тешклі-Бурун.

деякі лінії оборони відбудували цілком, октогональний храм на території цитаделі було перебудовано на мечеть, перед цитаделлю зведено мечеть Баязіда Святого. Від останньої на сьогодні залишилися лише фундаменти – будівлю на межі XIX-XX ст. місцеве населення розібрало на будівельний матеріал [14].

З турецьким періодом в історії Мангупу пов'язана ще одна група пам'яток, яку залишила найбільш численна етнічна община, що проживала на плато цього часу – караїми. Представники цієї етнічної

спільноти з'явилася на Мангупі ще у середині XV ст.; упродовж наступного сторіччя вона помітно розростається, а ще за сто років – у XVII ст. – у місті залишилося майже виключно караїмське населення.

З життям і діяльністю караїмів на Мангупі пов'язані, насамперед, залишки кенаси – молитовного будинку. За тридцять метрів від неї дослідниками виявлено вирубану в товщі плато мікву – басейн для ритуальних омивань, єдина подібна середньовічна споруда в Криму [15]. Тут-таки поруч знаходилися караїмські житлові квартали, дещо нижче котрих – у верхів'ї Табана-Дере, між Головною і Другою лініями оборони, зберігся караїмський некрополь. Його площа близько 3 га, де зафіксовані більше 1 тис. надгробків, із яких майже чверть – з епітафіями. Некрополь цікавий як за внутрішньою структурою, так і за формою надгробків. Поховання вибудовано чіткими паралельними ря-

Скельна основа церкви на південному сході плато Мангуп.

Тарапан — вирізані у товщі скелі ємності для переробки (чавлення та стікання соку) винограду на південному сході плато Мангуп.

дами, що простягаються терасами уздовж балки; вони рівномірно віддалені одне від одного, при цьому всі однаково орієнтовані. Написи виконано староєврейською мовою. Найбільш ранні серед надгробків датуються 40-ми роками XV ст., найпізніші – 80-ми роками XVIII ст. [16]. Надгробки, більшість із яких розташована безпосередньо над похованнями, мають цікаву "рогату" форму – двохступінчастої вузької видовженої призми з двохскатними підвищеннями-відрогами з лицьового (завжди) і тильного (в абсолютній більшості ви-

падків) боків, що надає уявної схожості форми з колискою, сідлом або кораблем-лодією. Подібна форма надгробків вважається суто "жидівською", або караїмською. Проте, схожі за силуетом надгробки-"кораблики" зустрічаються, наприклад, над ісламськими похованнями – ханськими могилами – на території Бахчисарайського палацу, навколо мечеті Джума-Джами у Євпаторії тощо.

Зараз пам'ятки, що знаходяться на території Мангупського городища, перебувають у складі Бахчисарайського історико-культурного заповідника. Щороку кілька тисяч відвідувачів підіймаються на плато, аби оглянути залишки колишньої величчї столиці князівства Феодоро, центру турецького кадиліка, візантійських володінь у Криму; а також помилуватися чарівними краєвидами навколишніх гір і долин. Туристична інфраструктура тут ще далека від оптимальної й розвивається хаотично, здебільшого, силами й на власний розсуд місцевих кримських татар, які поступово відновлюють виселене в 1944 р. кримськотатарське поселення Ходжа-Сала, розташоване якраз під північними схилами

Залишки князівського палацу 1425 р. У центрі ліворуч добре видно основи від двох рядів колонади усередині палацу.

Міква. Фото В. Науменка, 2009.

Надгробки з караїмського некрополя у верхів'ї Табана-Дере.

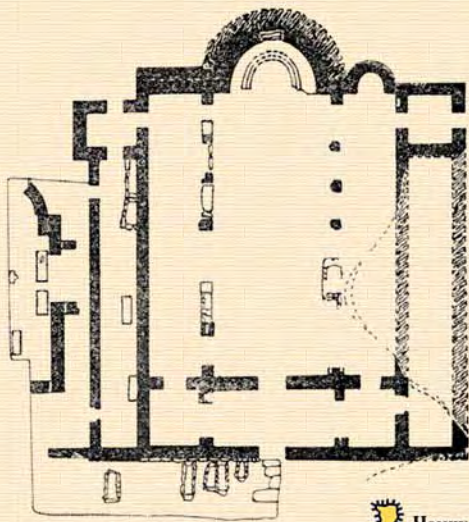
плато — звідки й починаються основні туристичні маршрути на Мангуп-Кале. Самі пам'ятки Мангупу перебувають, загалом, у задовільному стані. Частина з них — палац 1425 р., караїмська кенаса — нині активно досліджується археологами; башта-донжон, оборонні мурі, караїмський некрополь, печерні монастирі — відкриті для огляду, інші — споруди на території цитаделі, храми та мечеть поза мурами цитаделі, караїмський квартал — або законсервовані, або чекають на дослідження й подальше використання.

Питання охорони та збереження об'єктів на території Мангуп-Кале, загалом, досить актуальне, щоправда, в дещо меншій мірі пов'язане з людським фактором — ізолюваність плато до певної міри обмежує туристичний потік; з іншого ж боку — та ж ізолюваність ускладнює його охорону. Помітну роль у справі охорони та збереження пам'яток Мангупу відіграє згадувана археологічна експедиція, учасники якої щорічно, здійснюючи розкопки упродовж найбільш насиченого туристичного періоду, паралельно забезпечують своєрідний "громадський нагляд" як за станом пам'яток, так і за діяльністю відвідувачів-туристів. Окрім того, експедиція апріорі причетна до стану збереження мангупських пам'яток — адже саме археологи після закінчення до-

слідження пам'ятки її консервують, уберігаючи у такий спосіб пам'ятку від подальшого руйнування. Звісно, основну роботу з охорони та збереження пам'яток має забезпечувати заповідник у Бахчисараї. Але місцеві проблеми подібні до тих, якими переймаються усі пам'яткоохоронні структури України — найперше, погане технічне забезпечення й недостатність фінансування. Показовою і, на жаль, далеко не унікальною на теренах України — є проблема взаємовідносин заповідника з представниками релігійних конфесій: церковники з УПЦ неодноразово висловлювали бажання "оживити" печерні монастирі Мангупу, врешті-решт наважилися на самозахоплення кількох печер "Південного монастиря", що знаходиться біля південного підніжжя плато. Протизаконне проживання ченців і здійснення ними господарської діяльності фактично знищує унікальні пам'ятки XV ст., особливо,

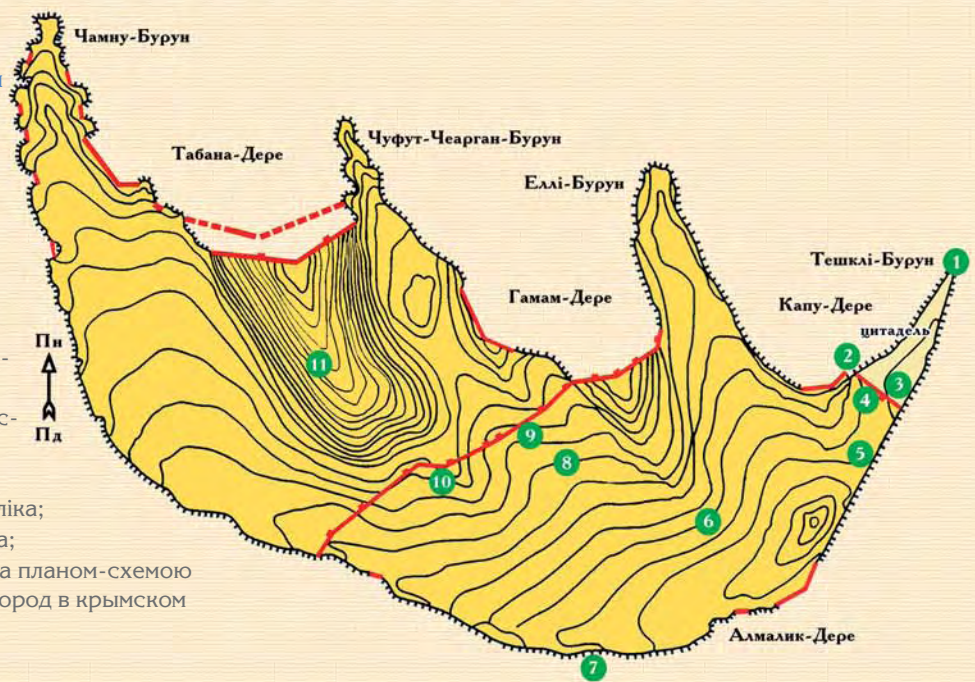
зважаючи на наявність у цих печерах середньовічного фрескового розпису.

Загалом, Мангуп-Кале цікавий і вельми перспективний для подальшого вивчення й використання об'єкт історико-культурної спадщини Криму. Концентрація пам'яток Мангупу на порівняно невеликій території в поєднанні з непоганим станом їх вивчення й мальовничою природою за відповідного інвестування в розвиток туристичної інфраструктури та розвитку системи їх охорони можуть (і мають!) перетворити цю перлину культурної спадщини Криму, України загалом на туристичний об'єкт світового рівня.

План ранньосередньовічної тринавної базилики за О. Л. Якобсоном (з книги О. Г. Герцена «Мангуп: город в крымском поднебесье»).

План-схема Мангупу (червоним позначені лінії оборони):

- 1 — печерний монастир «Барабан-Кая»;
- 2 — головні міські ворота;
- 3 — октагональний храм;
- 4 — фортечний мур цитаделі з баштою-донжоном;
- 5 — мечеть Баязида Святого;
- 6 — ймовірний храм Св. Костянтина;
- 7 — печерний «Південний монастир»;
- 8 — князівський палац 1425 р.;
- 9 — ранньосередньовічна базилика;
- 10 — караїмська кенаса та міква;
- 11 — караїмський некрополь (за планом-схемою з книги О. Г. Герцена «Мангуп: город в крымском поднебесье»).

1. Герцен А. Г., Махнева-Чернец О. А. «Пещерные города» Крыма. — Симферополь: Таврия-плюс, 2004. — С. 3.
2. Герцен А. Г. Мангуп. Город в крымском поднебесье. — Симферополь: Таврия, 2007. — С. 16–18.
3. Герцен А. Г. Мангуп глазами исследователей и путешественников (XVI — начало XX) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь: АнтикВА, 2008. — С. 212–256.
4. Герцен А. Г. Крепостной ансамбль Мангупа // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (далее — МАИЭТ). — Симферополь: Таврия, 1990. — Вып. 1. — С. 93–102.
5. Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь: ДАР, 1999. — С. 225–226.
6. Герцен А. Г., Манаев А. Ю. Демир-Капу в системе оборонительных сооружений Мангупа // МАИЭТ. — Симферополь, 2005. — Вып. 11. — С. 329–330.
7. Герцен А. Г. Крепостной ансамбль Мангупа... — С. 106, 136.
8. Хоча є різні думки щодо часу зведення цього храму, зокрема, в IX ст. (див.: Герцен А. Г. Дорос — Феодоро (Мангуп): от ранневизантийской крепости к феодальному городу // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2003. — Вып. 34. — С. 101;

- Бармина Н. И. Контуры перемен: Мангупский памятник в контексте истории крымского средневековья // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2002. — Вып. 33. — С. 23, 26).
9. Герцен А. Г. Крепостной ансамбль Мангупа... — С. 139–140, 143.
10. Герцен А. Г. Мангуп. Город в крымском поднебесье... — С. 48, 50.
11. Манаев О. Ю. Пам'ятки середньовічного «пещерного міста» Мангуп-Кале в Криму: проблеми збереження // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2006. — Вып. 9. — С. 36–37.
12. Могаричев Ю. М. Пещерные сооружения средневековых городищ юго-западного Крыма // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. — Симферополь: Таврия, 1992. — С. 5–132.
13. Герцен А. Г. Крепостной ансамбль Мангупа... — С. 154.
14. Бертъе-Делагард А. Л. Каламита и Феодоро // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1918. — № 55. — С. 28.
15. Герцен А. Г. Археологические исследования караимских памятников в Крыму // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Вып. 6. — С. 745–746.
16. Кашовская Н. В. Заметки по иудейской эпиграфике Мангупа // МАИЭТ. — Симферополь, 2003. — Вып. 10. — С. 557, 560.